

FILOCALIA

sau culegere din scrierile Sfinților Părinți
care arată cum se poate omul curăți,
lumina și desăvârși

Volumul 11

Din scrierile Sf. Varsanufie cel Mare
și Sf. Ioan din Gaza

EDIȚIE JUBILIARĂ

Traducere din grecește, introducere și note de
Preotul Profesor Dr. DUMITRU STĂNILOAE

TIPĂRIT CU BINECVĂNTAREA
PREFERICITULUI PĂRINTE

DANIEL

PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

EDITURA INSTITUTULUI BIBLIC ȘI DE MISIUNE ORTODOXĂ
BUCUREȘTI • 2017

CUVÂNT ÎNAINTE

Volumul al XI-lea din *Filocalia română*, tradus din limba greacă de vrednicul de pomenire Preotul Profesor Dumitru Stăniloae, cuprinde *Scrisorile duhovnicești* ale Sfinților Cuvioși Varsanufie cel Mare și Ioan din Gaza numit și „Prorocul”, mari nevoitori într-o mănăstire întemeiată și condusă de Avva Serid la sud de Gaza (Palestina), în prima jumătate a secolului al VI-lea, pe care Biserica Ortodoxă îi pomenește cu multă evlavie în ziua de 6 februarie.

Sfintele *Proloage* ne învață că Sfântul Cuvios Varsanufie cel Mare s-a născut în Egipt și a îmbrățișat viața monahală încă din tinerețe. Urcând pe scara desăvârșirii, s-a retras departe de oameni, pentru a se dedica rugăciunii neîncetate. Astfel, a ajuns să dobândească de la Dumnezeu, prin har, deplina curăție a inimii și desăvârșita nepătimire.¹

La mănăstirea întemeiată de Avva Serid, Sfântul Varsanufie s-a așezat într-o chilie din afara acesteia, fără să primească pe cineva vreme de peste 50 de ani, numai starețul Serid îi aducea, o dată pe săptămână, Sfintele Taine și hrană: „*trei pâini mici și puțină apă*”². Acesta primea diferite întrebări scrise din partea unor monahi sau mireni, cărora le răspundea, prin Avva Serid, învățându-i despre viața duhovnicească, despre unele înțelesuri tainice ale Sfintei Scripturi, despre sfintele

---

1. *Proloagele. În fiecare zi împreună cu Sfinții*, vol. 1: *Septembrie-februarie*, Ed. IBMO, București, 2011, pp. 870-872.

2. *Proloagele...*, vol. 1, p. 871.

dogme, despre cum să se poarte în legăturile lor cu semenii, dar și despre unele laturi concrete ale vieții zilnice. El îi învăța pe frați „să nu se prețuiască sau să se măsoare pe ei înșiși, ci să aducă tot timpul rugăciuni de mulțumire înaintea lui Dumnezeu pentru întărirea și ridicarea din slăbiciunile lor”³. Cu timpul, Sfântul Varsanufie a primit ca ucenic pe alt Bătrân sfânt, Ioan. Împreună stăruiau în rugăciune și asceză, îndreptând prin învățatură duhovnicească obștea mănăstirii, dar și pe ucenicii care îi cercetau cu multă evlavie.

Răspunsurile duhovnicești ale Sfinților Cuvioși Varsanufie și Ioan au fost adunate și publicate pentru prima dată în anul 1816, la Veneția, de Sfântul Nicodim Aghioritul, sub titlul *Carte preafolositoare de suflet*. Deși conținutul scrisorilor este înrudit cu cel din *Patetic*, se deosebește totuși prin faptul că răspunsurile nu sunt scurte sentințe ale Bătrânilor, ci o învățatură despre patimi și virtuți concretizată în sfaturi date unor călugări sau mireni, despre cum să poarte lupta duhovnicească cu tot felul de piedici, ispite și greutăți întâlnite în viața de zi cu zi.

Având în vedere folosul duhovnicesc al acestor *Scrisori*, binecuvântăm, cu bucurie, publicarea lor la Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă a Patriarhiei Române, spre zidirea sufletească a monahilor, preoților duhovnici și a tuturor mirenilor credincioși.

† DANIEL

PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

---

3. *Proloagele...*, vol. 1, p. 871.

INTRODUCERE

Conținutul scrierii

Creștinismul este religia care asigură viața de veci persoanelor omenești create de un Tată iubitor al unui Fiu iubit, ca să extindă și la ele iubirea Sa de Tată. Această viață veșnică se asigură fiecărei persoane prin unirea cu Iisus Hristos, Fiul veșnic al Tatălui veșnic, făcut Om în vederea acestei uniri neconfundate a Lui cu noi. Această mântuire pentru veci a persoanelor omenești se realizează pe de o parte prin Întruparea Fiului lui Dumnezeu ca Om pentru veci, prin jertfa adusă de El și prin Învierea Lui, pe de altă parte, prin scoaterea omului, cu voia lui, din patimile care îl închid în mod egoist în el însuși și în lumea văzută, trecătoare, și prin unirea cu Hristos cel înviat, spre viața veșnică. Această ridicare a omului din starea pătimășă, egoistă, și unirea lui iubitoare cu Hristos cel înviat se face prin lucrarea Duhului Sfânt. Prin aceasta omul se unește, pe de o parte, tot mai mult cu Hristos și se întipărește de Duhul Sfânt, pe de alta, realizează tot mai mult umanitatea sa, ce poartă în ea setea după comuniunea iubitoare și după viața veșnică în orizontul infinit al vieții iubitoare supreme sau dumnezeiești, aflate din veci în Sfânta Treime.

Astfel, credința creștină vede ca temelie a mântuirii ceea ce a făcut Dumnezeu cel în Treime prin creație și prin Iisus Hristos ca Fiu întrupat al Tatălui, deci triadologia și hristologia. În hristologie avem și împlinirea sau ținta mântuirii, care este unirea

veșnică cu Hristos, desăvârșirea umanității noastre prin unirea cu Fiul lui Dumnezeu, Care a luat umanitatea noastră și a condus-o la desăvârșire. Hristos ne ajută în aceasta, lucrând El însuși în noi prin Duhul Său cel Sfânt. Aceasta implică însă și o pnevmatologie, dar și o anumită concepție despre om, adică despre puterile și destinația lui, sau o antropologie. Triadologia, hristologia și pnevmatologia se unesc în lucrarea mântuitoare cu antropologia.

În *Noul Testament* nu se vorbește despre Hristos și despre Duhul Sfânt în mod separat, adică fără legătura Lor cu omul. Dar nici omul angajat pe calea mântuirii nu e văzut în afara lui Hristos și a Duhului Sfânt. Totul în *Epistolele Apostolilor* prezintă împreună pe omul ce se mântuiește și pe Hristos lucrător în el prin Duhul Sfânt, sau pe Hristos întrupat, răstignit și înviat lucrător în noi spre a ne sfinți și mântui prin Duhul Sfânt: „Dumnezeu nu ne-a rânduit spre mânie, ci spre dobândirea mântuirii prin Domnul nostru Iisus Hristos, Care a murit pentru noi, pentru ca noi, fie că veghem, fie că adormim, cu El împreună să viețuim” (*I Tesaloniceni 5, 9-10*); „Credincios este Cel care vă cheamă. El va și împlini” (vă va duce la ceea ce vă cheamă; *I Tesaloniceni 5, 24*).

Dar omul nu este mântuit fără o conlucrare a lui cu Hristos. Mântuirea omului nu e decât unirea lui activă cu Hristos cel lucrător în el prin Duhul Sfânt. Ea este ieșirea omului din închisoarea egoismului său și intrarea și creșterea în comuniunea cu Hristos, realizată atât prin Hristos în Duhul Sfânt, cât și prin omul întărit de Hristos. Eliberarea omului de egoism este una cu eliberarea lui de patimi sau cu sfințirea lui: „Căci voia lui Dumnezeu aceasta este: sfințirea voastră (...), ca să

știe fiecare dintre voi să-și stăpânească vasul său în sfințenie și cinste, nu în patima poftei, cum fac neamurile care nu cunosc pe Dumnezeu (...). Căci Dumnezeu nu ne-a chemat la necurăție, ci la sfințire” (*1 Tesaloniceni 4, 3-5, 7*). Dar eforturile spre această curăție nu le poate face omul decât în Hristos, deci conlucrând cu puterea Lui și avându-L ca model: „Așadar, dacă ați înviat împreună cu Hristos, căutați cele de sus, unde Se află Hristos, șezând de-a dreapta lui Dumnezeu; cugetați la cele de sus, nu la cele de pe pământ, căci voi ați murit și viața voastră este ascunsă cu Hristos întru Dumnezeu (...). Drept aceea, omorâți mădularele voastre cele pământești: desfrânarea, necurăția, patima, pofta rea și lăcomia” (*Coloseni 3, 1-3, 5*).

Tot omul credincios care primește să-și lucreze mântuirea își face această lucrare în Hristos sau are pe Hristos lucrând în el, spre a-l duce la o tot mai mare asemănare cu El. Această asemănare cu Hristos prin unirea cu El este și o mișcare a lui Hristos spre tot mai marea unire cu omul, dar și o mișcare a omului spre această țintă. Sfântul Apostol Pavel consideră ca datorie a lui să înfățișeze „pe tot omul, desăvârșit, în Hristos Iisus” (*Coloseni 1, 28*), căci „dacă este cineva în Hristos, este făptură nouă” (*2 Corinteni 5, 17*) și viața lui Hristos se arată „în trupul nostru cel muritor” (*2 Corinteni 4, 11*).

Trebuie accentuat însă în mod deosebit faptul că Hristos lucrează în noi prin Duhul Său cel Sfânt, căci Duhul Său cel Sfânt este puterea care ne sfințește: Hristos „ne-a dat nouă arvuna Duhului” (*2 Corinteni 5, 5*). Omul, în mișcarea spre înălțimile umanității sale curate, iubitoare, ajunge la o tot mai mare subțiere în înțelegere și simțire. Iar în aceasta se arată că este

imprimat tot mai mult de Hristos în toată ființa sa prin căldura iubitoare și curată întreținută în el de Duhul Sfânt. Omul este ca o hârtie vie pe care se imprimă trăsăturile spirituale din care se alcătuieste chipul lui Hristos ca chip viu. Duhul înmoaie inima omului, ca să poată înscrie în ea cu ușurință chipul lui Hristos. Astfel, Duhul e ca un fel de condei fierbinte ce imprimă pe Hristos în om.

Dar Duhul lucrează asupra unui om și prin alt om, care a ajuns înainte de el la o credință mai puternică și mai comunicativă. De aceea, Sfântul Apostol Pavel poate spune despre credincioșii din Corint că sunt scrisoarea în care el a scris pe Hristos cu condeiul Duhului: „Scrisoarea noastră sunteți voi (...), scrisoarea lui Hristos, slujită de noi, scrisă nu cu cerneală, ci cu Duhul Dumnezeului celui viu, nu pe table de piatră, ci pe tablele de carne ale inimii” (2 Corinteni 3, 2-3).

Iată cum omul, unindu-se tot mai mult cu Hristos și făcându-se tot mai asemenea Lui, se realizează pe de o parte tot mai mult ca om, asemenea omului desăvârșit Care e Hristos, pe de alta, se apropie tot mai mult de Hristos, Omul-model, însușindu-și curăția și căldura Duhului. El devine astfel purtător de Hristos și duhovnicesc.

Sfinții Părinți, urmând *Noului Testament*, au stăruit și ei, pe de o parte, în descrierea desăvârșirii omului în unire cu Hristos prin lucrarea Sfântului Duh, însă, pe de altă parte, nu L-au prezentat pe Hristos separat de lucrarea Lui în om prin Duhul Sfânt, ci în însăși lucrarea Sa în om.

Separarea Sfintei Treimi și a operei de mântuire a omului de lucrarea Sa în om a început să fie făcută mai târziu de Scolastică, prin împărțirea prea strictă între

Teologia Dogmatică teoretică, în care nu se vede cum lucrează Hristos prin Duhul Sfânt în om, și Teologia Morală, la fel de teoretică, în care nu se vede cum lucrarea omului e susținută de Hristos prin Duhul Sfânt și cum înaintează omul prin aceasta în Hristos.

S-a spus că Dogmatica ne prezintă ce este Dumnezeu în Sine și ce a făcut El pentru om, iar Morala, ce are de făcut omul. S-a trecut peste faptul că ceea ce face omul nu realizează singur, ci întărit de Hristos și de Duhul Său cel Sfânt. S-a trecut cu vederea faptul că Dumnezeu în Sine e un Dumnezeu al iubirii și aceasta explică atât creația, cât și lucrarea mântuirii. S-a trecut peste faptul că tot ce a făcut Hristos înainte de a Se uni cu noi a făcut din dragoste pentru om și că această operă e dusă la capăt în unirea Sa cu omul. S-a trecut cu vederea că ceea ce a făcut Hristos a făcut în primul rând în umanitatea asumată de El și această lucrare se continuă în fiecare om în parte. S-a trecut cu vederea că scopul lui Dumnezeu Cel în Treime e lucrarea de mântuire a omului prin Hristos în Duhul Sfânt și că aceasta constă în unirea omului cu Fiul lui Dumnezeu cel întrupat, conlucrând și omul la aceasta. S-a trecut de asemenea cu vederea că noi nu putem lucra nimic în vederea mântuirii noastre fără să lucreze Sfânta Treime în noi prin Hristos cel jertfit și înviat. Propriu-zis, mântuirea constă în pătrunderea și sălășluirea Sfintei Treimi prin Hristos în noi, pentru a ne umple și pe noi și relațiile dintre noi de dragostea dintre Persoanele Sfintei Treimi. Noi ajungem la ținta spre care Hristos ne conduce, când El devine străveziu în noi ca Fiul lui Dumnezeu cel întrupat, jertfit și înviat, ceea ce înseamnă îndumnezeirea noastră. Iar dacă mântuirea constă în a Se face Hristos străveziu în noi,

ca în sfinți, aceasta nu e numai temă de Morală, ci și de Dogmatică.

De fapt, faptele noastre morale sunt și faptele lui Dumnezeu, și faptele mântuitoare ale lui Hristos ajung la capăt sau se fructifică în faptele morale ale omului. Dogmatica include Morala nedesfășurată, iar Morala, Dogmatica în desfășurarea ei pe calea spre împlinire.

Dar între faptele noastre morale, prin care noi ne unim tot mai mult cu Dumnezeu și El cu noi, un rol important îl are rugăciunea. Prin rugăciune aducem mulțumiri lui Dumnezeu, Îi cerem să lucreze în noi, Îl lăudăm pentru ceea ce a făcut și face în noi și pentru noi. Aceasta facem în cultul Bisericii. De aceea, scrierile teologice ale Sfinților Părinți sunt în același timp scrieri de laudă a lui Dumnezeu, fiind foarte apropiate de cultul Bisericii.

Urmând lor, tot cultul ortodox e plin de învățatura despre Dumnezeu - ceea ce a făcut și face El pentru om și în om, deci Dumnezeu e prezentat ca nedespărțit de om. Se explică astfel atât conținutul teologic al cultului ortodox, cât și trăirea emoțională, existențială a acestuia. Aceasta stă în legătură cu prezentarea emoțională a dogmelor credinței și cu continua fundamentare teologică a îndrumărilor morale date omului.

Numai când Părinții aveau de apărut un aspect al dreptei învățături despre Dumnezeu sau despre Hristos, dezvoltau mai mult latura dogmatică a acesteia. Dar nici atunci nu lipsea din această prezentare legătura aceluia punct al învățăturii dogmatice cu mântuirea omului, cu consecințele ei pentru viața ce se cere omului, cu lauda și mulțumirea aduse lui Dumnezeu pentru modul cum se reflectă existența și lucrarea Sa în creșterea duhovnicească

a omului și în puterea dată acestuia de a conlucra cu El la mântuirea sa.

Dar cele mai multe dintre scrierile Părinților au un caracter precumpănitor duhovnicesc, adică nu prezintă pe Dumnezeu și lucrarea mântuitoare a lui Hristos în Sine, ci în om, prin Duhul Sfânt.

Una dintre preafrumoasele scrieri cu caracter duhovnicesc sunt *Scrisorile duhovnicești* ale lui Varsanufie și Ioan.

Învățatul monah din Muntele Athos, Teoclit Dionisiatul, în „Cuvântul înainte” la a doua ediție a textului grecesc original al acestei scrieri, tipărită la Volos, în editura lui Sotirios Schinas, în 1960, precizează: „Una dintre cărțile cele mai dulci și mai pline de Duhul Sfânt ale Părinților preasfintei Biserici a Răsăritului, dar în același timp dintre cele mai puțin cunoscute poporului drept-credincios, este fără îndoială *Cartea preafolositoare de suflet* a celor dintre Sfinți Părinții noștri Varsanufie cel Mare și Ioan, numit Proorocul, constând din 836 Răspunsuri”.

Într-adevăr, scrierea aceasta este de o mare dulceață duhovnicească și de un deosebit folos nu numai pentru monahi, ci și pentru toți credincioșii Bisericii noastre. Însuși titlul ei, *Carte preafolositoare de suflet*, sub care a fost publicată prima dată în 1816, la Veneția, de Nicodim Aghioritul, și retipărită cu mici îmbunătățiri la Volos, în 1960, și la Tesalonic, în 1974, remarcă acest fapt. El e repetat și în explicarea titlului prin cuvintele: „Spre folosul tuturor creștinilor drept-credincioși”.

De fapt, scrisorile acestea sunt răspunsuri, potrivite în orice timp, la o mulțime de întrebări puse în parte de monahi, dar în parte și de mireni, întrebări care,

în forma pusă atunci sau în forme asemănătoare, preocupă pe orice creștin.

Scrierea însă n-a circulat în cercurile largi ale credincioșilor decât începând din 1816. Până atunci nu se afla decât în diferite manuscrise din mănăstiri, pentru uzul monahilor, deși prin legăturile lor cu credincioșii înțelepciunea din ea se comunica și acestora. De-abia în anul 1803, Nicodim Aghioritul, învățatul monah din Muntele Athos care a tipărit numeroase opere duhovnicești ale Părinților, a trimis spre publicare la Veneția și această scriere, după un manuscris foarte vechi din biblioteca mănăstirii Marea Lavră din Sfântul Munte, copiat de monahii Anania, Ciprian și Eftimie, care au asigurat și cheltuielile publicării ei. Nicodim Aghioritul a prevăzut cartea atât cu o biografie a Sfinților Varsanufie și Ioan, cât și cu un indice alfabetic al cuprinsului scrisorilor din carte.

În timpul nostru, cartea a trezit un viu interes și în Occident. Preotul anglican Derwas James Chitty, un mare admirator și trăitor al spiritualității răsăritene, a pregătit publicarea unui text grecesc critic. O primă fascicolă din el, conținând 124 de scrisori, a fost publicată în *Patrologia Orientalis* (tom. 31, fasc. 3, Paris, 1967).

Moartea sa timpurie, în 1971, a împiedicat publicarea integrală a textului în *Sources Chretiennes*. Sarcina de ducere la sfârșit a acestei editări critice a fost preluată de François Neyt, care a prezentat în 1967, la Louvain, o remarcabilă teză de doctorat asupra scrisorilor către Dorotei din corespondența lui Varsanufie și Ioan de Gaza.

Considerând că publicarea integrală a acestei opere de către Neyt va mai întârzia, Dom Lucien

Régnauld, împreună cu Philippe Lemaire, a publicat în 1971 o traducere a ei din limba greacă în limba franceză la mănăstirea din Solesmes. Considerând că ediția grecească a lui Nicodim e „insuficientă” (conform spusei lui Irénée Hausherr din *Dictionnaire de spiritualité*, I, 1262), ei au recurs și la unele manuscrise din Biblioteca Națională din Paris, dar și din alte biblioteci. Primele 223 de scrisori le-au tradus, simplu, din *Codex Coislinus* 124, despre care spun că este cel mai bun. Bernard Outtier a colaționat cu ele cele două manuscrise principale și foarte vechi georgiene, Sinai 34 și 35, dar care nu conțin decât 79 de epistole. Două dintre ele, prima și a LXXIII-a, par să nu fi fost conservate de textul grecesc și au fost adăugate în traducerea franceză la sfârșit.

L. Régnauld declară că a fost îndemnat la traducerea și publicarea în limba franceză a acestei scrieri de „influența considerabilă exercitată de ea în istoria spiritualității creștine” („Introducere” la traducere).

Traducerea noastră, deși a urmat în mod principal textul grecesc din ediția de la Tesalonic, a ținut seama și de traducerea în limba franceză. De asemenea, am urmat ordinii scrisorilor pe care traducerea franceză a luat-o din manuscrisele mai bune folosite de ea, punând între paranteze numărul diferit al scrisorilor corespunzătoare din ediția Volos.

Am reprodus în traducerea noastră și referirile la unele sentințe din *Pateric* cuprinse în unele manuscrise folosite de ea, date uneori în textul francez între paranteze (în acest text sunt rediate între ( ), fiindcă nu fac parte din textul original, *n. ed.*).

De viața lui Varsanufie, numit „Marele Bătrân”, sau a lui Ioan, numit „Proorocul”, s-au ocupat mai

mulți. Cel dintâi a făcut aceasta Nicodim Aghioritul în „Introducerea” la ediția sa, descriind mai ales virtuțile lor, pe baza informațiilor despre acestea adunate din scrisorile lor.

În timpul mai apropiat nouă, cu cercetarea vieții lor s-a ocupat S. Vailhé în: „Les lettres spirituelles de Jean et de Barsanuphe”, publicate în: *Echos d’Orient*, 7 (1903), pp. 268-276, apoi în: „Saint Barsanuphe”, *Echos d’Orient*, 8 (1905), pp. 14-25, și: „Jean le Prophète et Seridos”, *Echos d’Orient*, 8 (1905), pp. 154-160. Aprecieri asupra celor doi Bătrâni și a învățăturii lor a făcut și L. Régnault în prefața la o antologie de 50 de scrisori ale lor, publicate în 1967 sub titlul *Maîtres spirituels au désert de Gaza*.

Nu vom încerca să facem și noi o expunere sistematică a vieții Bătrânilor, fiindcă tot ce se cunoaște despre viața lor se cuprinde în scrisorile care le aparțin. Ne vom mulțumi aici cu unele reflecții sumare asupra conținutului acestor *Scrisori*, după câteva informații despre viața lor.

Varsanufie și Ioan au fost doi Părinți duhovnicești, trăitori ca mari nevoitori în mănăstirea întemeiată de Serid la sud de Gaza în prima jumătate a secolului al VI-lea și condusă de el. Varsanufie a murit pe la 540, fiind supranumit „Marele Bătrân”, iar Ioan, supranumit „Proorocul”, a trăit cu câțva timp înainte, între anii 530 și 535. Serid, starețul mănăstirii, a murit cu paisprezece zile înaintea lui Ioan. Dorotei, care venise în acea mănăstire atras de cei doi Bătrâni și a fost unul dintre ucenicii lor și conducătorul bolniței din mănăstire, s-a retras și el din aceasta după moartea lui Ioan, întemeind o mănăstire proprie, pentru că, după moartea lui Ioan, Varsanufie s-a închis total

în chilia sa, nemairăspunzând nici la întrebări. (A se vedea despre aceasta în: „Introducerea” la *Filocalia*, 9, EIBMO, București, 2013, p. 532.) Vailhé socotește că Dorotei a întemeiat mănăstirea sa pe la anul 540. Lui îi sunt adresate vreo sută de scrisori de către cei doi Bătrâni.

Cei doi Bătrâni viețuiau închiși fiecare în chilia lui. Serid le aducea în scris întrebările unor monahi și mireni, și ei îi spuneau ce să le scrie aceloră.

Nicodim Aghioritul, folosindu-se de mărturia lui Teodor Studitul, deosebește pe acest Varsanufie de un alt Varsanufie, eretic acefal, de care vorbește Patriarhul Sofronie al Ierusalimului. El dă în acest sens răspunsul la o întrebare a lui Teodor Studitul către Patriarhul Tarasie al Constantinopolului, care a prezidat Sinodul al VII-lea Ecumenic de la 787. În acest răspuns, Patriarhul Tarasie spune și el că acest Varsanufie – spre deosebire de ereticul pomenit de Sofronie, de origine egipteană și acela – e cu totul ortodox și a fost socotit de Biserică sfânt. Teodor Studitul, redând această mărturie a Patriarhului Tarasie, mai spune că în vremea sa exista chiar o icoană a lui Varsanufie în marea biserică din Constantinopol.

În ceea ce privește conținutul scrisorilor, acesta este o aplicare concretă a învățaturii cu privire la patimi și la virtuți care se cristalizase în spiritualitatea creștină din secolele anterioare. Prin aceasta, conținutul lor este înrudit cu cel al *Patericului*. Dar pe când în *Pateric* învățătura aceasta este concretizată în gesturi, fapte și scurte sentințe ale Bătrânilor, în aceste scrisori ea e concretizată în sfaturi date la întrebările unor oameni care se străduiau

CUPRINS

Cuvânt înainte

† DANIEL, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române 5

Introducere

Pr. prof. dr. Dumitru Stăniloae 9

SFINȚII VARSANUFIE ȘI IOAN

Scrisori duhovnicești 37